

1. kapitola

Partnerství, sex, rodina a rozvod v teoretické perspektivě

Je nejspíše lidskou přirozeností idealizovat si doby minulé, pomlouvat současnost a bát se budoucnosti. Měnící se svět se jenom horší a zřídka kdy se stává lepším. Sociologie jako vědní disciplína, vznikající na prahu průmyslové revoluce (zhruba v první polovině 19. století), si k tomuto účelu vytvořila sousloví „tradiční“ a „moderní“ společnost. Tehdejší badatelé žasli nad probíhajícími změnami a pojem „tradiční společnost“ pro ně představoval a dodnes často zastupuje idealizovanou minulost. Oproti tomu pojem „moderní společnost“ představoval problematickou současnost a nejistou budoucnost, plnou nových a neznámých nebezpečí a rizik. Ne všichni vědci samozřejmě sdíleli tento pohled, modernita pro ně znamenala příležitost, naději ke změně a jedinečnou možnost (často s pomocí vědy) zlepšit život člověka. Konec tradiční společnosti pro tento směr uvažování znamenal emancipaci, konec stavovského a rigidního společenského uspořádání založeného na stavovských privilegiích. Tyto optimistické představy o budoucnosti pak nejspíše vzaly za své v konfrontaci s obrazem miliónů mrtvých v plynu zamořených zákopech první světové války a v sociálních vědách převládla tendence minulost idealizovat.

Sociologie má v odkazech na tradiční a moderní, případně postmoderní společnost teoretickou oporu a mezi řádky odborných sociologických textů se vědomé či nevědomé srovnání tradičního versus moderního při hodnocení společenských dějů vyskytuje dodnes. Předtím, než budeme analyzovat partnerské vztahy, sexuální chování, životní představy a plány, vnímání rodičovství a chápání rozvodů či

rozchodů v jednotlivých kapitolách u mladých lidí v české společnosti, musíme ukázat, k jakým změnám během přerodu tradičních v moderní společnosti, v těchto oblastech došlo. To je náš cíl v této kapitole.

1.1 Partnerské vztahy

Druhá kapitola této knihy je věnována oblasti, kterou všichni velmi dobře známe – oblasti rodinných, partnerských a intimních vztahů mezi mladými lidmi. Ve víru událostí 20. století, které změnily svět k nepoznání, jsou změny v této oblasti nepřehlédnutelné. Partnerské vztahy se zvláště v několika posledních desetiletích, tedy i během života našich prarodičů, zásadně proměnily a jejich změnu můžeme považovat také za odraz širších celospolečenských proměn. Dramatický nárůst počtu rozvodů, masové rozšíření nesezdaného soužití či lehkost, s níž stoupá počet nemanželských dětí, to vše jsou jevy, které reagují na změny společenského kontextu a zároveň pro tyto změny vytvářejí podmínky a jsou jejich katalyzátorem.¹

Prudkost těchto změn signalizuje fakt, že ještě v 80. letech minulého století bylo reakcí okolí na soužití muže a ženy bez manželského slibu přinejmenším zvednuté obočí a nepřijemné otázky a pro naše prarodiče bylo ještě zcela vyloučené. Často byl tento druh soužití považován za typický pro nižší sociální vrstvy (je příznačné, že čeština pro tento druh vztahu doposud nemá označení a pomáhá si slovy s jiným významem).² Paradoxně dnes již můžeme pozorovat, že význam sociálních norem spojených s nesezdaným soužitím se otáčí a mírně zvednuté obočí okolí způsobují sňatky těch, kteří před vstupem do manželství spolu alespoň krátce nežili v „manželství na zkoušku“.

Marx kdysi dávno a ve zcela jiném kontextu bádání přišel s pojmy základna a nástavba, které popisují vztah

kultury a ekonomiky. Základna je ekonomika a především ekonomických vztahů (např. soukromé vlastnictví nebo společné vlastnictví) a nástavba je všechno ostatní (kultura, náboženství, politika, apod.). Povaha nástavby se potom odvíjí od struktury základny a změny v základně se přímo promítají do nástavby. Pomůžeme-li si touto metaforou, zjistíme, že něco podobného platí i u rodinných a intimních vztahů – dům, pole či dílna byly podmínkou pro přežití a změny, které se v těchto sférách odehrály a odehrávají, přímo ovlivnily podobu rodinného života. Rodina a fyzické přežití byly spojeny dohromady v jednom nedílném celku a žít v rodině bylo vždy výhodnější, než v ní nežít. Nežít v rodině (manželství) znamenalo silnou ekonomickou nejistotu a často i přímé existenční ohrožení. Průmyslová revoluce, změny na pracovním trhu, přesun výroby z domácnosti do továren, oddělení práce a volného času, masové vzdělání a mnoho dalších změn proto stojí za proměnnou charakteru intimních a rodinných vztahů.

Rodina bývala instrumentem, který umožňoval žít, přežít, vychovat děti a předat jim nabytý majetek; manželství nebylo prostředkem uspokojení touhy po intimitě, romantické lásce či emocionálním uspokojení (viz např. Giddens, 1997). Bylo jednou z mála institucí, která umožňovala zúčastněným v rámci možností slušný život. V moderní společnosti s příchodem trhu práce a přesunu výroby z domácností do továren a postupnému prohlubování těchto trendů až do dnešních dní došlo k pozvolnému uvolnění ekonomické závislosti jedince na jeho rodině a rodinném majetku – ne nadarmo jsou tyto změny někdy souhrnně nazývány jako „posun od instituce ke vztahu“ (Morgan, 1985).

Ve stále větší míře je životní úroveň každého jedince závislá na jeho kulturním kapitálu (vzdělání, zkušenosti, apod.) nikoliv na kapitálu ekonomickém, který bývá předmětem dědictví v rámci rodiny. Manželství není chá-

páno jako prostředek přenosu rodinné tradice, majetku a postavení rodiny, ale jako individuální rozhodnutí dvou lidí, kteří takto založí novou rodinu a konstruují novou rodinnou formu, u níž není očekávána kontinuita. Proměna rodinných a intimních vztahů potom na sebe nenechala čekat: moderní společnost západního civilizačního okruhu ponechává výběr partnera na samotných dětech a v rozhodování prakticky mizí vliv rodičů a sociálního okolí; navíc dochází k přesunu některých funkcí rodiny na stát (např. péče o nemocné či přestárlé nebo solidarita s nezaměstnanými). Došlo a dochází k uvolňování vazeb, kterými byli lidé propojeni. S jistou mírou nadsázky můžeme konstatovat, že ženy nyní nepotřebují pro své přežití muže, muži se lehce obejdou bez žen, děti nepotřebují své rodiče, rodiče nepotřebují své děti, neboť se o ně postarají instituce sociálního státu. Toto vyvázání ze sociálních vazeb, které moderního člověka provází, se týká i témat, které nás v této knize zajímají nejvíce – hledání partnera, partnerský život či přechod k rodičovství.

Hledání a nalezení partnera či partnerky není jednoduchý a automatický proces, ale je procesem i v dnešní době plným pravidel, norem, omezení a limitů, které jej ukotvují do nějaké sociální struktury a rámce. Paradoxně, neboť to možná odporuje intuitivní představě o povaze námluv, jsou námluvy oblastí lidského jednání, kterou si nemůže vyplnit každý podle svých představ, ale musí respektovat sociálně konstruovaná pravidla (podobně jako reklama musí být originální, ale originální v rámci pravidel). Pravidla hledání partnera nebo partnerky a samotný průběh navazování vztahu nejsou totiž daná čistě biologicky (byť na „chemii“ věří mnoho lidí), ale zejména sociálně. Člověk je tak, jako jeden z mála biologických druhů, nucen se pravidlům hledání a získávání partnera naučit.³ Mladý člověk se jim musí takřka od malička učit, a pokud chce v hledání úspěš, tak je také musí respektovat.⁴

Mluvíme-li o těchto pravidlech, musíme konstatovat, že asi nejvýznamnější změnou v navazování vztahů, kterou vedou k manželství či k dlouhodobému partnerskému vztahu je právě uvolnění pravidel, regulí a sociální kontroly, které od jistého věku sešněrovaly kontakt obou pohlaví. Mladí lidé získali nad procesem námluv a výběrem partnera kontrolu a nebývalou svobodu rozhodování (Bailey, 1988). Toto uvolnění není absolutní a rozhodně nepopírá předchozí odstavec – pravidla stále platí, pouze je jich méně, ale jejich respektování je nadále podmínkou nalezení dobrého vztahu. Důležité je hlavně posílení kontroly a svobody v rozhodování mladé generace posledních desetiletí nad svým životem. Rodiče ztratili kontrolu nad výběrem partnera svých dětí, rozhodnutí leží na bedrech nové generace a snaha rodičů o kontrolu této oblasti je až na výjimky sociálně neakceptovatelná. Rodiče mohou podle svého názoru špatně a neodpovědné rozhodnutí jenom komentovat, ale nemají již schopnosti a leckdy ani vůli k prosazení svého názoru. Symbolicky tuto změnu vyjadřuje i název knihy americké autorky Beth L. Baileyové – *From Front Porch to Back Seat: Courtship in Twentieth-Century America* (Ze zápraží na zadní sedadlo – Námluvy ve 20. století v Americe). Námluvy se přesouvají z prostorů, v nichž je možná sociální kontrola, buď do veřejných prostor charakteristických velkou sociální vzdáleností a anonymitou nebo naopak do prostor zcela intimních a individuálních jako je osobní automobil, v nichž žádná sociální kontrola možná není (Bailey, 1988).

Taková míra svobody, které se nám v oblasti partnerských vztahů dostalo, znamená ovšem i odpovědnost a nejistotu, a jak upozorňuje Baileyová (1988) platí to i v případě dvoření a námluv. Pravidla, která omezovala výběr partnera a to hodně zásadním způsobem, zároveň dávala aktérům jistotu, vytvářela jasný koherentní systém, kterým lidem umožňoval snadnou orientaci a možnost

přesně odhadnout, co který krok toho druhého znamená. Z dnešního pohledu drobné úkony měly mnohem hlubší a jasnější význam – pouhý telefonát svobodné dívky, tedy fakt, že k takovému telefonátu vůbec došlo, nesl tehdejšímu mladému muži jasné sdělení. V moderní společnosti, v níž leckdy nevíme, jestli je sexuální styk hned po první schůzce začátkem vztahu nebo jeho koncem, je takový telefonát banální záležitostí a může znamenat vlastně cokoliv.

Svoboda tedy není zadarmo, platíme za ni odpovědností, povinnostmi a také nejistotou spojenou s důsledky našich rozhodnutí. Jak upozorňujeme v páté kapitole věnované individualizaci, moderní člověk vyvázaný ze širších sociálních struktur užívá výhod takové emancipace, ale také čelí jejím důsledkům a rizikům. Stanovovala-li komunita či rodina v tradiční společnosti svým příslušníkům nějaké povinnosti a svazovala je pravidly, snímala z nich také odpovědnost a rizika přenášela na kolektivní úroveň a jedinci velkou měrou život ulehčovala. Modernita nic takového v tak hojné míře již neumožňuje a nechává individualizovaného jedince rozhodovat i nést důsledky těchto rozhodnutí. Sociální normy navíc určovaly nejen to, kdo musí vstupovat do manželství, ale také kdo může (celé pětina populace v českých zemích nebylo manželství celoživotně dovoleno a z této nezanedbatelné části populace se rekrutovali lidé, kteří sloužili jako kněží, děvečky, čeledíni a mnoho dalších). Společnost si pro vznik manželství kladla podmínky a povinnosti, neboť význam manželství jako instituce byl příliš velký na to, aby rozhodování o vzniku konkrétního manželství bylo možné oddělit od zájmů rodu širší rodiny.

Manželství bylo tedy po dlouhou dobu jednou z institucí, která byla samozřejmou součástí „normálního“ života. I v České republice bylo ještě v 70. až 80. letech minulého století obvyklé, že do manželství vstupovali všichni, kdož byli schopni dojít k oltáři nebo na matriku a podepsat protokol o uzavření manželství (Možný 1991):

z kohorty narozené v letech 1951 až 1955 se oženilo 93 procent mužů a 97 procent žen. Rodina a rodinný život byly únikem od šedé reality normalizace a prostředkem seberealizace. Do manželství tak vstupovali všichni a to velmi časně. Po pádu socialistického zřízení se věci daly do pohybu a poté nabraly rychlý spád. Náhle ničím neomezované možnosti plánovat individuální životní dráhu zapříčinily mimo jiné odkládání vstupu do manželství, zvyšování věku sňatku a prudký pokles sňatečnosti a porodnosti. Svoboda rozhodování umožňuje vstupovat do manželství s kýmkoliv i kdykoliv, ale také do něj nevstoupit vůbec a této možnosti lidé využívají stále častěji.

Manželství se ke konci 20. století paradoxně stává jakýmsi luxusem a zejména volbou. Volbou, která následuje splnění určitých a dopředu daných podmínek a je uzavíráno až po stabilizaci ekonomického postavení páru a po získání perspektivy životní dráhy. Ne vždy tomu tak bylo: podle výběrových šetření v USA bylo manželství v 50.–60. letech minulého století vnímáno jako prostředek usazení se a budování vztahu. V dnešních časech je manželství podmíněno usazením se a vybudovaným funkčním vztahem (Coontz, 2005). Něco podobného můžeme pozorovat i v České republice. V éře komunistického režimu se lidé brali velmi mladí: v roce 1975 tvořily sňatky žen do 21 let 70 procent prvních sňatků (ČSÚ, 1977). Lidé nejprve uzavřeli manželství a teprve poté přemýšleli, jak se svým životem naloží. Dnes lidé přemýšlejí, jak se svým životem naloží a zvažují, zda manželství do tohoto životního plánu patří. Manželství „zjevně ztratilo sílu a schopnost organizovat život lidí a určovat jejich práva a povinnosti“ (Coontz, 2005).

Svoboda ve vztazích předurčuje jejich křehkost. Dnešní doba dává člověku možnost legitimně prožít několik vážných vztahů (často kvalitativně na úrovni manželství) po sobě. Hledání partnera, s nímž se nakonec lidé rozhodnou mít děti, je běh na předlouhou trať a stále řidče-

ji jde o člověka, na něhož jsme narazili na střední škole v tanečních, ale o někoho, koho si vybereme po předchozím dlouhém hledání, nezřídka plném nezdarů.⁵ Křehký vztah je obtížnější udržet. Nikdy v minulosti nemuseli oba manželé investovat tolik úsilí, aby dosáhli kvalitního a harmonického vztahu a dostáli tak normě dobrého manželství (Coontz, 2005). A nikdy také nebyla očekávání od manželství tak vysoká jako dnes. To vše však má jednu výhodu – pokud již manželství přežije všechna úskalí, která na něj čekají, tak mají manželé mnohem větší šanci než v minulosti, že je jejich manželství bude uspokojovat a naplňovat. Nic z popsaného v této kapitole totiž nenaznačuje, že manželství z našich životů zcela vymizí. Výběrová šetření nám ukazují, že i mladí lidé s manželstvím přinejmenším počítají: vdát se nebo oženit se je důležité pro dvě třetiny lidí ve věku 28–34 let (datový soubor Value of Children, 2006). O jisté oblibě manželství svědčí i to, že se lidé k němu opakovaně vrací po předchozích neúspěších: v celých dvou pětinach sňatků jsou oba nebo jeden ze snoubenců rozvedení (ČSÚ, 2009b).⁶ Moderní člověk na manželství a párový život nerezignoval; stále rostoucí naděje dožití znamená i to, že člověk stráví v nějakém párovém vztahu či spíše vztazích delší dobu (Stone, 1995) než člověk, dejme tomu v 18. století. A pokud se náhodou v nějakém párovém vztahu nenachází, tak jej nejspíš usilovně hledá.⁷

Uvolnění sociálních norem a pravidel, které svazovaly dvoření a námluvy se patrně nejvíce dotklo oblasti sexu (Bailey, 1988). Právě uvolnění pravidel sexuálního chování, které vyvázalo sex z manželství, umožnilo vznik nových forem intimních vztahů, které byly dříve prakticky nemyslitelné: dlouhodobé sexuální vztahy mladých lidí, nesezdaná soužití či různá rodinná uspořádání po rozvodu. Legitimní sexuální styk byl možný pouze v manželství, tedy kdo chtěl se svým milou či milým mít po hlavní styk musel jej realizovat v manželství – žádná jiná

sociálně akceptovatelná možnost nebyla. Tato okolnost nutila mladé lidi brát si prvního partnera či partnerku a brát si ho/ji co nejdříve. Je proto nasnadě, že padla-li tato omezení, vznikly poměrně rychle již zmíněné nové formy vztahů, které ovlivnily průběh individuálních životních drah: prakticky zmizely sňatky v raném věku či na vysoké škole, zvýšil se sňatkový věk, vznikla nová životní fáze „časné dospělosti“ (např. Heath, Cleaver, 2003; Tomášek, 2006). Sex změnil ale i samotné navazování vztahů, hraje v nich mnohem výraznější roli a na sexuální aspekt vztahu je kladen větší důraz (o čemž svědčí i nespočet návodů, rad a doporučení i v respektovaném, „seriozním“ a masově šířeném tisku). Ze sexu se stal prostředek navázání vztahu a jeho udržení.